

Mérei Ferenc művészet-lélektani munkássága ⁽¹⁾

Mérei Ferenc sokszor beszélt arról, hogy milyen sokat köszönhet az irodalomnak és a művészetnek. Ahogy kamaszkorában az iskola „kényszerű kalodájából” az irodalom jelentett szabadulást, szellemi menedéket számára, az érett férfikorában elszenvedett büntetése idején, a börtön elzárt világában is irodalmi olvasmányélményeinek emlékeiből, illetve a velük való szellemi foglalkozásból merített erőt helyzetének elviseléséhez, szellemi frissességének fenntartásához. (2)

A börtönben 1961 és 1963 között írt „Lélektani napló” első kötetében, „Az utalás lélektanában”-ban Mérei hangsúlyozza erőteljes kötődését a szimbolista és modernista művészetekhez. (3) Nem kevesebbet állít, mint hogy tudományos meglátásaiban és eredményeiben egyformán segítettek őt a lélektani irodalomtól és a szépirodalomtól (illetve művészetektől) kapott impulzusok. Szabolcsi Miklós (akihez több évtizedes barátság fűzte) méltán nevezte őt „igazi irodalmár”-nak művészetpszichológiai írásainak gyűjteményes kötetéhez írt előszavában. Szabolcsi szerint a kortárs magyar írók közül Kassák Lajos és József Attila, Illyés Gyula és Déry Tibor hatott rá legerőteljesebben, valamint – lázadó attitűdjével – a húszas évek avantgárd mozgalma. (4)

A „Lélektani napló” Mérei Ferenc bámulatosan széles irodalmi műveltségéről tanúskodik, a börtön magányában emlékezetből felidézett verssorok, regény- és drámarészletek szerzői között klasszikusok és modernek egyaránt nagy számban találhatók: Szophoklészről, Platónról, Shakespeare-től Rousseau-n, Dickensen, Dosztojevszkijen, Tolsztojon, Ibsenen és Baudelaire-en át Proust-ig, Gorkijig, Kafkáig, Joyce-ig, Cocteau-ig és Camus-ig, illetve Arany Jánostól Adyn és Radnótin át Weöresig ível a repertoár. A saját álmait leíró és értelmező harmadik kötetben a kettős determináció jelenségét „Az ember tragédiája”-ból, a déjávú élményét Petőfi egyik Kerényi Frigyeshez írt úti leveléből vett idézettel illusztrálja. (5) Figyelemre méltó, hogy irodalmi és művészeti példatára mennyire független a korabeli hivatalos magyar kánontól; elsősorban ifjúkora Franciaországban szerzett élményei és ismeretei dominálnak. De akad közöttük viszonylag friss felfedezés is: mindenekelőtt (a feltehetően) az 1950-es évek derekán megismert Franz Kafka, akit „a modernista próza klasszikusá”-nak nevez, s akinek művei még álmait is gyakran inspirálják (egy alkalommal álmában egyenesen címet „adományoz” egy nem létező Kafka-elbeszélésnek). (6) A „Lélektani napló” irodalmi kötődései azt mutatják: a dekadens irodalomtól marxistaként elforduló Mérei Ferenc, miután súlyosan csalódott a létező szocializmusban, visszatért hajdani művészeti élményeihez, kulturális gyökereihez.

Fordulatokban gazdag pályáján viszonylag későn kezdett kifejezetten művészet-lélektani tanulmányokat írni. Első írásai e tárgykörben 1970-ben jelentek meg – Mészöly Miklós „Saulus” című regényéről, Krúdy Gyula „Utolsó szivar az Arabs Szürkénél” című novellájáról, valamint Ingmar Bergman filmjéről, a „Ritus”-ról. (7) Valamennyi átváltozás-történet, elhallgatott indíték-háttérrel, melynek felderítése elsőrendű pszichológiai feladatnak tűnhetett. (8) Krúdy-értelmezésének megkülönböztetett jelentőséget adott, hogy egy olyan konferencia számára készült, amely célul tűzte maga elé az irodalmi műelemzés módszer-

tani megújítását, s így az általa bemutatott javaslat közvetlenül részesévé vált egy útkereső-kísérletező diskurzusnak. Bizonyára Mérei Ferenc érdeklődéséből fakadt, hogy szinte kizárólag filmről és irodalmi művekről írt, de az is tény, hogy a Filmtudományi Intézet és az Irodalomtudományi Intézet is rendelt tőle rendszeresen tanulmányokat.

1974-ben alakult meg az Irodalomtudományi Intézetben *Kenyeres Zoltán* vezetésével az az értékorientációs novellaelemző csoport, melynek munkájában kezdettől fogva részt vett, sőt – a próbaelemzések tanulságait figyelembe véve – a kutatás módszerének alapfogalmait végül ő dolgozta ki. Amikor 1976-ban nyugdíjazták, e munkáját tekintette (a pszichodráma aktometriai formalizálása mellett) legfontosabb tudományos feladatának. (9) 1978-ban (Szabolcsi Miklós támogatásával) megszervezte az Akadémia Irodalompszichológiai Munkabizottságát, melynek ő lett az elnöke, s a neves francia szociálpszichológussal, *Serge Moscovicivel*, valamint a CNRS Szociálpszichológiai Laboratóriumával (melyet Moscovici vezetett) együttműködve sikeres szimpóziumokat rendeztek Párizsban és Budapesten. 1981-ben előbb Szabolcsi Miklós meghívásának eleget téve adott elő a budapesti bölcsészkaron *Karinthy Frigyes* és József Attila műveiről (10), majd főkéllégiumot indított az irodalompszichológiáról, de csak néhány előadást tudott megtartani. (11)

Kétségtelen, hogy – mint Szabolcsi megállapítja – viszonylag rövid idő alatt „szinte észrevétlenül, mintegy mellékesen [...] terjedelmes irodalom-lélektani művet alkotott.” (12) Maga Mérei úgy fogta fel, mint egy alkalmoszerűen felmerülő kihívásra adott választ – hasonlóan ahhoz, ahogy a többi szakterületen is eljár. De a „Lélektani napló” gazdag irodalmi és művészeti példatára inkább arról győz meg, hogy nem a semmiből támadt művészet-lélektani munkássága, hanem kellőképpen meg volt alapozva. S hogy ő maga mennyire komolyan számolt irodalom- és filmlelektani teljesítményével, mutatja, hogy összegyűjtötte ilyen tárgyú munkáit, s önálló kötetbe rendezte. Sajnos a „Vett a füvektől édes illatot. Művészetpszichológia” című tanulmánykötet Mérei Ferenc 1986 februárjában bekövetkezett halála miatt csak posztumusz jelenhetett meg. (A könyv címe is tőle származik.) (13)

A „Lélektani napló” pozíciója művészet és pszichológia kapcsolatának értelmezésében

Már csak alapozó jellege miatt is külön kell szólni a „Lélektani napló”-ról, amelynek számos megállapítása visszaköszön művészet-lélektani írásaiban. Mérei Ferenc – és nemzedéke – számára még magától értetődő volt, hogy a művészet és valóság között szoros kapcsolat áll fenn, a kettő ugyanannak a világnak a része, még ha más-más tartománya is. A *Freud* által bevezetett gyakorlatot követve ő is egyformán érvényesnek fogta fel az irodalmi szövegekben megjelenő és a laboratóriumi (vagy a mindennapokbeli) tapasztalatokból merített esetleírásokat. A közös nevezőre hozásnak különösen kedvezett, hogy Mérei a gyermeklélektani kísérletekkel igazolt felfedezését, az ún. „együttes élményt” (14) olyan alapvető pszichikus adottságnak tekintette, amelyből kiindulva a lélektan számos területén kamatoztatható magyarázó elveket és fogalmakat lehet felállítani.

„Az utalás lélektana” bevezetőjében ennek szellemében írja le az utalás jelenségét: „Az utalás [...] az együttes élmény jelrendszere (felidézi az együtt átéltet), éppen úgy, mint a csoport hagyományos cselekvései és verbális formái, amelyek az összetartozást fejezik ki. Az utalás konkrét együttes élményt jelez, a hagyomány az összetartozás tudatát, az együttes élmények halmozódását fejezi ki. Az utalást a konkrét élmény indulati ereje és öröme, a hagyományt az összetartozás öröme kíséri.” (15) Az óvodások körében végzett kísérleteire hivatkozva vezeti be Mérei az utalás fogalmát (mint az óvodások együttes élményének jelzését és csoporthagyományainak elindítóját), de nyomban kiterjeszti érvényét a felnőtt kis csoportokra is („intim élményközösségük, cinkosságuk kifejezője, fenntartója, jelzése”). (16) Részben az e körben (kényszerűség folytán) hiányzó kísérleteket próbálják pótolni az irodalmi-művészeti példák. Mérei mindenekelőtt a saját művé-

szetbefogadó attitűdjének példáján keresztül szemlélteti az irodalom közösségteremtő mechanizmusát, a szimbolizmusból kinövő és azt felváltó modernizmus utalásokkal operáló gyakorlatát. (17)

Egyik legfontosabb feladatának tekinti a szimbólum és az utalás fogalmának megkülönböztetését. Bár mindkettőt olyan különleges jelnek tartja, melynek „önálló dinamikája”, „érzelmi terhelése” van, a jel és jelölt szoros összetartozása a szimbólum esetében hasonlóságon alapul, míg az utalás esetében a résznek egészre reprezentáló képességén. (18) A szimbólum az elfojtottat, a nem érvényesülhetőt jeleníti meg, az utalás a megismételhetőt, újra átélhetőt; az első a tudattalant, a második az együttes élményt szólaltatja meg. (19) Kezdetben Mérei hajlott rá, hogy a két fogalmat szigorúan megfeleltesse a szimbolista és a modernista művészet eltérő beállítottságának, később viszont (a „Lélektani napló” második kötetében) már árnyaltabban fogalmazott, úgy találta: lélektani szempontból igen nagy a különbség közöttük, ám művelődéstörténeti szempontból „nyilvánvaló az egybefolyás”. (20)

Mérei számára azért van megkülönböztetett jelentősége a modern művészetnek, mert az utalás ebben vált általános módszerré. Úgy látja, a modernizmus az újkori lázadások egyik fejezete, amely nem a társadalom átalakításáért, hanem a spontaneitás elismertetéséért folyt. Megkísérli számba venni legfőbb irodalmi alakzatait, ábrázolási formáit (ezek között keverednek a szimbolista és modernista irányzatok technikái): a „korrespondenciát”, az áttételeket, a sűrítést, a látomást és a szóhangulat kiaknázását. (21) Az utalások egyfelől aszerint csoportosíthatók, hogy milyen közösség élményeihez köthetők (kisebb csoporthoz, nemzedékhez, társadalmi réteghez), másfelől hogy milyen funkciót töltenek be a műben, illetve milyen hatást céloznak kelteni a befogadóban (ennek alapján különbözteti meg és mutatja be Mérei a rejtett közlést, a motívumok és a szerkezeti rétegek játékát). A modern művészet egyik legnagyobb teljesítményének tartja, hogy egyszerre képes objektíválni álom és ébrenlét, tudatos és tudattalan kettősségét. Míg

Mérei számára azért van megkülönböztetett jelentősége a modern művészetnek, mert az utalás ebben vált általános módszerré. Úgy látja, a modernizmus az újkori lázadások egyik fejezete, amely nem a társadalom átalakításáért, hanem a spontaneitás elismertetéséért folyt. Megkísérli számba venni legfőbb irodalmi alakzatait, ábrázolási formáit (ezek között keverednek a szimbolista és modernista irányzatok technikái): a „korrespondenciát”, az áttételeket, a sűrítést, a látomást és a szóhangulat kiaknázását.

Joyce, Ulysses'-e a szabad asszociációk megjelenítésével, Proust regényfolyama pedig a lesüllyedt emlékek felidézésével képes megragadni a tudattalant, addig Kafka az álomképeket sajátyszerűségükben visszaadó ábrázolásával éri el ezt.

Művészi hatóerejét az utalás „annak köszönheti, hogy kettős érzelmi háttere van: az egyik a tényleges élmény indulati színezete, a másik az, hogy együtt éltük át, megértjük egymást, cinkosok vagyunk. S ez a második elmélyíti, megsokszorozza az elsőnek a hatását is.” (22) Például Dalí rémálomszerű képei azért drámai hatásúak, mert „a világtaklizmára utaló tárgyi elemek [bennük] nem jelképek, hanem lidércálmok jellegzetes konkrét részletei”, amelyek a művésznek és a befogadónak egyaránt „az élmény hiteles indulati feszültségét” képviselik. (23)

A „Lélektani napló” első két kötete műfaját tekintve olyan gondolat kísérlet, amely egy korábban kiaknázatlan lélektani jelenség heurisztikai értékéről próbálja meggyőzni olvasóját. Lehetőségeket, ötleteket villant fel; szükségképpen vázlatosan, a részletes kidolgozást (már csak a szerző sajátos körülményei miatt is) a jövőre bizza. Nem gondolom, hogy számon kellene kérni rajta terminológiai elnagyoltságát, azt, hogy igen különmemű

poétikai jelenségeket és fogalmakat terel egybe. Az viszont kétségtelen, hogy – számos nagyszerű műelemzése ellenére – Mérei könyvében az irodalom és a művészet csak illusztrációs szerepet tölt be, s így szigorúan véve nem tekinthető művészet-lélektani írásnak, magának a szerzőnek későbbi álláspontja szerint sem. (24)

A művészet-lélektani írások pozíciója

Művészet-lélektani írásaiban – legalábbis kifejtett szándéka szerint – a mű kiindulópont, nem eszköz; a pszichológia illetékessége részleges, s igazodik „anyaga” természetéhez. (25) Csaknem valamennyi tanulmánya adott mű (vagy művek) lélektani szempontból érdekes epizódjait vizsgálja. Az irodalompszichológiában egyenesen tévútnak tartja, ha „egy pszichológiai jelenséghez példaként rendel[nek] hozzá valamilyen irodalmi epizódot”, ha az irodalmat „példatár”-ként kezelik. (26)

Mінде nem jelenti azt, hogy ebben a korszakában Mérei ne írt volna olyan szakpszichológiai tanulmányt is, amelyben a szépirodalmi példa illusztrációként szerepel. S bár beválogatta gyűjteményes kötetébe, de a „Lélektani napló” modernizmusról szóló fejtegetéseihez áll közel a „Szürrealizmus és mélylélektan” című tanulmánya, amelyben a művészet (közelebbről az irodalom és a film) nem önmagában, hanem a lélektannal együtt alkotja a vizsgálódás tárgyát. (27) Következésképp a pszichológiai értelmezés „igazodása” a művészethez nem értelmezhető (és nem teljesülhet) úgy, mint Mérei kifejezetten művészet-lélektani írásaiban. A tanulmány igen alaposan és érdekesen mutatja be a művészeti mozgalom és a pszichológiai irányzat kölcsönhatását, bár a „kölcsönhatás” ezúttal nem egészen pontos, mert a kapcsolat meglehetősen egyoldalú volt: a szürrealisták vettek át ötleteket és fogalmakat a pszichoanalitikus tanítástól.

A művészetlélektan pozíciójáról, céljairól Mérei Ferenc sokszor írt, de talán a „Bevezetés az irodalompszichológiába” című egyetemi előadásorozatában a legrészletesebben. Abból indul ki, hogy az irodalmi művet másképp olvassa a pszichológus, mint az (elfogulatlan) olvasó, aki számára „azonosítás és katarzis forrása, érzelmek és indulatok megindulása, vágyak elvezetése a fantáziában s mindenkifölött örömszerzés [...] a kaland és a fantázia öröme.” (28) A pszichológusnak viszont – e mellett még – „roppant dokumentumgyűjtemény is az emberi dolgokról”, „kitüntetett érvényű megfigyelések [tárháza] a valóságról”. (29) Az „irodalompszichológia anyaga az irodalom, az irodalmi mű, az irodalmi hős, esetleg maga az író. A pszichológia mint módszer, mint fogalomrendszer szerepel a játékban, de ennek a stúdiumnak az anyagát nem a pszichológia adja, hanem az irodalom. Mégpedig az irodalom mint az emberi lét dokumentuma, mint a viselkedés leírása, a cselekvés epizódyszerű körüljárása és a műnek mint a dokumentum egészének az értelmezése.” (30)

Nagyon fontos, hogy a művészet-lélektanban nemcsak az érdeklődés kötődik a pszichológiához, hanem a módszer is. A „Vett a füvektől édes illatot. Művészetpszichológia” című kötetről megjelent egyetlen jelentős írás, Balassa Péter esszéje e tekintetben kissé elveti a sulykot. „Mérei Ferenc műelemzése – írja Balassa – maguk is a katartikus indulatvezetés szép, olykor ragyogó példái, olyan »rejtett határátlépések«, amelyek saját, módszer nélküli módszerükkel mutatják be, miről is van szó; nem kevesebbről, mint az élet megváltoztatásáról. [...] A műelemző helyzete sok tekintetben hasonlít – persze komoly megszorításokkal és különbségekkel – a terapeutáéhoz, ám nem az erőszaktevő, nem az agyonértelmező, nem az ítélkező, belemagyarázó, hanem a feltáró, megértő és megérintő terapeutáéhoz. [...] Mérei számára a műelemzés nem módszertani, nem szigorúan vett tudományos probléma, nem szöveg- és formaelemzés, hanem magatartás-elemzés. [...] Műelemzéseinek módja, attitűdje maga is dolog- és idegenség-ellenes; módszeren túli határesetek ezek, kívülállóhoz méltóan maguk is az akadémikus tudománnyal szembeni lázadás formáját öltik fel. Nemcsak az elemzett művekben, de az elemzések-

ben is bekövetkezik az önmagára kérdező emberi lény katartikus aktusa. Ez az elemző művész-fajta ember, vagyis hát az élet embere elsőrendűen, aki a műalkotást is mindegynekfelett élettörténésnéként kezeli, nem holt tárgyként.” (31)

Az a benyomásom, hogy ebben az értelmezésben a tudományos megközelítésnek valamifajta heideggerianus lebecsülése érvényesül. (32) Mintha csak az emelhetné meg Mérei Ferenc műelemzéseinek súlyát, hogy a „feltáró, megértő és megérintő terapeuta”, illetve az életet mintegy újraélve értelmező „művész-fajta” szerepét osztjuk rá. Azt gondolom, csupán annyi igazolható ebből a szép konstrukcióból, hogy Mérei valóban az életre kérdezt rá a műalkotásokban, elsősorban a szereplők és a narrátor magatartását, viselkedését elemezte (éppen azért, mert erre különösen alkalmasnak találta a pszichológiát), s értelmezéseibe sokat átmentet a maga eredendő olvasói érdeklődéséből és szenvedélyéből (már azzal is, hogy többnyire a neki kedves irodalmi műveket és filmeket választotta vizsgálódása tárgyának).

Mérei művészet-lélektani írásaiban sehol nem esik szó az irodalompszichológia terapeuta voltáról, ez valójában a művészet és a pszichológia (pontosabban egyes művek és lélektani irányzatok) előjoga. Ugyanakkor mindig hangsúlyozta, hogy pszichológusként közelíti meg tárgyát, sőt a „Szürrealizmus és mélylélektan” című tanulmányában kifejezetten szembeállította ezzel a művészi beállítottságot. A művészetnek „mágikus erőt” tulajdonított, s optimális hatását a katarzissal azonosította, de a művészet-lélektani értelmezés feladatát és beállítottságát merőben másként gondolta el: tudományos, illetve racionális megközelítésmódként határozta meg. Mérei nem volt széplélek, sőt igen pragmatikusan közelített az életben és a tudományban fölmerülő problémákhoz. Határozott különbséget tett az esztétikai és pszichológiai értelmezés között: az első „a mű befogadásával, hatásával, megítélésével foglalkozik”, míg a második „a műben implikált lélektani mechanizmusokkal”. (33) Az esztétikai értelmezés illetékessége szerinte kiterjed minden műalkotásra, a pszichológiai viszont csak azokra, amelyeknek a lélektani mechanizmusok alkotják a meghatározó rétegét. (34)

Az illetékesség/illetéktelenség kérdése különösen foglalkoztatta Méreit. El akarta kerülni az illetéktelen határátlépést, irodalom és pszichológia egymásba olvasztását. Az irodalomnak más valóságsszintet tulajdonított, mint a köznapi életanyag. (35) Tudatosan, sőt programszerűen támaszkodott a tudományos igényű és presztízű pszichológiai irányzatok magyarázó elveire és fogalmaira (36) – és kizárólag ezekre. Mindenekelőtt a pszichoanalízissel, Freud nézeteivel számolt; úgy vélte (vitathatóan), hogy a mélylélektani elemzés melléktermékeként jött létre az irodalompszichológia. (37) Ha nem kerülhette el, Jung archetípus-elméletét is bevonta az elemzésbe, bár figyelmeztetett vitatható voltára. (38) Egy-egy alkalommal hivatkozott *Alfred Adlerre* (39) és *Jacques Lacamra*. (40) Felvetette, méghozzá igen gyakran, a szociálpszichológiai értelmezés lehetőségét is (név szerint hivatkozott *Morenóra*, illetve – az értékorientációs elemzés előzményeként – *Kurt Lewinre*). (41) Ezzel szemben sehol sem említette a beleélés elméleteket vagy a *Dilthey*-féle szellemtudományos lélektant, holott ezek művészet-lélektani hozadéka is jelentős s egyidős Freud fellépésével. Mérei elemzéseiben is kimutatható hatásuk, s rá éppen az eklektikát is vállaló sokirányú kapcsolódás volt jellemző.

Gyakran és szívesen példálózott Freud klasszikus írásaival, de azokat emelte ki közülük, amelyek – az ő érdeklődésének megfelelően – a művekbe belefoglalt lélektani feszültségeket kívánták megfejteni, szemben azokkal, amelyek a szerző indítékait kutatták. A műben megjelenő lélektani összefüggések feltárásával elsősorban az olvasók értését kívánta gazdagítani. Mérei érdeklődése és értelmező technikája meglepően egységes: filmelemzéseai módszertani szempontból nem igazán különböznek az irodalmi műveket értelmező szövegeitől. (42) Tehát szigorúan véve nem tesznek eleget az anyaghoz (ebben az esetben a film természetéhez) igazodás követelményének. Elképzelhető, úgy fogta fel (bár tételesen nem fejtette ki), hogy pszichológiai szempontból a művészet közös eszköztárral rendelkezik.

Az irodalom-lélektani elemzés irányai

Mérei Ferenc gyűjteményes kötete is azt bizonyítja, hogy elsősorban az irodalompszichológiában volt érdekelt. Az viszont különös, hogy mégsem válogatta be legjelentősebb összegező tanulmányát, az „Irodalompszichológiai novellaelemzés” című előadászöveget (melyet 1979 januárjában írt), holott ebben foglalta össze legteljesebben a saját eredményeit is. Az irodalom pszichológiai elemzésének négy lehetséges útját vetette fel és demonstrálta példák segítségével. (43)

Az első a mélylélektani elemzés: azokat az ösztönös indítékokat próbálja feltárni, amelyek az író az ábrázolásban vezették. Mérei úgy számol vele, mint az irodalom pszichológiai megközelítésének legkorábbi (úttörő) és egyben legismertebb válfajával. Freud 1917-es, „Egy gyermekkori emlék a Költészet és valóságból” című kis írására (44) hivatkozik, amely *Goethe* életrajzi regényének egyik epizódját elemzi. Ebben a regényrészletben arról a kisgyermekként elkövetett csínyről esik szó, hogy előbb a maga szórakoztatására, majd a szomszédban lakó Ochsenstein urak biztatásától kísérvé sorra dobja ki az utcára a cserépedényeket, s gyönyörködik pusztulásukban. (45)

Freud abból indul ki, hogy a felejtésnek ellenálló gyermekkori emlék(töredék) eleve jelentőségteljes, mélyebb lelki tartalom jelképes kifejeződése. Az edénytörés mögöttes élményének megfejtéséhez a maga pszichiátriai tapasztalatai segítik: több betege számolt be arról, hogy hasonló módon viselkedett gyermekkorában, amikor testvére született. Freud analógiát feltételez közöttük és a regényben elbeszélte epizód között, s *Goethe* életrajzát is megvizsgálva (öt testvére született, négy korán meghalt) arra következtet: a gyermek *Goethe*nek azt a vágyát fejezi ki, hogy az anyjával való idillt megzavaró betolakodót, a kistestvért kihajítsa az ablakon.

A bemutatott példa a mélylélektani elemzés modelljének tekinthető: a történet szimbolikus magyarázata, gyermekkori emlékek alapján. A gyermekkorban megélt feszültség, a kiskorig visszanyúló elhárított vágy különleges erőt, dinamikát ad az emlékezetben fennmaradt történetnek. Amikor a pszichoanalitikus megközelítés feltárja az összefüggések rejtett értelmét, az író belső világát segít megérteni, azokat az áttételes, jelképes fordulatokat próbálja megmutatni az író életében, amelyek az irodalmi mű létrehozását táplálták, esetleg vezérelték. A mélylélektani elemzés voltaképpen a mű indulati hitelességének alapjaira kérdez rá. Ilyen indulati hitelesség *Goethe* elemzett szövegében a gyermekkorból fennmaradt, tudattalanul őrzött, csak áttételesen, szimbolikusan kifejezhető testvérgyilkossági nosztalgia.

A második út a tranzakcionális elemzés, (46) amely megmutat valamit az író „sűrített mottójából, serdülőkorában kialakult scriptjéből”, és ezáltal lehetővé válik, hogy az író munkásságát, tevékenységét „az ifjúkorából kiinduló ívben” lássuk. Ez a megközelítésmód is jelképes, rejtett tartalmak felfedésére szolgál. De míg a mélylélektani irodalom-elemzés alapanyaga az egyén belső világa, asszociációinak sora, addig a tranzakcionális elemzés alapja a viselkedés, a kommunikáció és azok a viselkedési egységek, amelyek kedvező helyzetet, előnyt nyújthatnak.

Mérei Ferenc ezúttal egy irodalmi példán keresztül maga vállalkozik rá, hogy bemutassa a tranzakcionális eljárás logikáját és eredményét. Itt is dobálásról esik szó – *Kassák* Lajos önéletrajzi regényfolyamának, az „Egy ember életé”-nek második könyvéből, a „Kamaszévék”-ből idéz fel egy epizódot. (47) Az elbeszélő éppen hazakerül Budapestről Érsekújvárra, s családja a 15-16 év körüli fiút rábeszéli, hogy vállaljon munkát a vasútnál a fűtőházban, ahol a szerelvényeket pucolják. Úgy érzi, kelepcebé csalták, mocskosan és lealjasodottan él, s mivel „embertelen fűtőházi töltelemké” vált, régi ismerőseit, a „valamire való embereket” ösztönösen kerüli, gyalázatos kedvét kocsmázással, részegeskedéssel próbálja feledtetni. Egyik este gonosz, buta ötlete támad a kocsmában: félhavi fizetéséért megveszi az elkészült huszonöt tál kocsonyát, s egyenként odavágja őket a

tisztaszoba falához. „Ziháltam és ordítottam, mint valami indián harcos. Mert most jött ki belőlem az indulat, a vad elkeseredés, harc volt ez az apám ellen, a vasút ellen, az egész meggyűlölt világ ellen.” Az emberek csodálkozva, komoran állnak, bámulják a pusztítást. „Az egész szoba olyan lett, mint egy nagy seb, mint egy összeroncsolt hulla.” Az egyik cserépdarab felsebzi a kamasz kezét, csurog belőle a vér. Hirtelen kijózanodik. „Elvégeztetett – mondja. – Most bejöhettek ide az urak.”

Mérei a következőképpen értelmezi a Kassák-szöveget: a kamasz hős nem tudja elfogadni önmagát, olyannak hiszi magát, akit nem képesek szeretni. A frusztráció által keletkezett indulat könnyen tolódik át más helyzetre, s haragként, dühként robban ki más és inadekvát feltételek mellett. Azt mondja magáról: „az élet szépségétől elütött s önmagával is meghasonlott kamasz voltam”. Megéli bezártságát, az élet szépségétől való megfosztottságát. S tanúi leszünk annak, amit a pszichológia acting out-nak nevez: olyan dühödt cselekvésnek, amelyben a frusztráció indulata más helyzetben, inadekvát módon nyilvánul meg.

A tranzakcionális felfogás szerint az emberi élet voltaképpen javak cseréje; az emberek gyengédséget várnak és gyengédséget adnak. De az óvatosság és egyéb okok miatt a legtöbben kevesebb gyengédséghez jutnak, mint amennyit kívánnak, s gyengédségi deficitjüket sokféleképpen próbálják kompenzálni. A kapott üzenetek és a rájuk adott válaszok, viszontválaszok alakítják ki a kamaszban azt a lényegében tudattalan, de viszonylag könnyen megfogalmazható mottót, életpcriptet, amit megvalósítani igyekszik. Ilyen öntudatlan életvezetési forgatókönyv érvényesül Kassák ifjúkori alteregójának dühödt cselekvésében is: az élet szépségétől elütött kamasz kezd harcot apja, a vasút, az egész meggyűlölt világ ellen – egyelőre inadekvát módon, úgy, hogy „kipingálja az urak szobáját”. (48) Mérei egyenesen Kassák Lajos későbbi életútjának, művészi-emberi lázadásának, sőt az általa létrehívott magyar avantgárd mozgalomnak indítékát, scriptjét, mottóját véli megjeleníteni az értelmezett epizódban. „Én ma is úgy látom Kassákot – fűzi hozzá, mintegy személyes vallomásként –, hogy vagdalja a kocsonyás tálakat a tiszta szobában, és minden tál után mintha robbanás következne be, mintha valami új születne a világban. S ezzel egyenlítőné ki kamaszkorának deficitjét.”

Az irodalom lélektani elemzésének harmadik lehetősége az „utalásos, konkrét értelmezés”, a szó szoros értelmében vett „pszichológiai szövegelemzés”, amely az író lélektani felfogását, emberismeretének hálóját mutatja meg. Másképp fogalmazva: ilyenkor a vizsgálódás arra irányul, hogy milyen implikált lélektani mechanizmusok világítják meg az irodalmi mű szereplőinek indítékait.

A pszichológiai motivációs színpék elemzésének bemutatására Mérei az „Utolsó szivar az Arabs Szürkénél” című Krúdy-novellát választja példának. (49) A történet főszereplője egy ezredes, az ország legjobb céllövője, akinek az úri Kaszinó megbízásából meg kell ölnie párbajban egy újságíró, mert az sértő dolgot mert írni a Kaszinóról. Civilbe öltözve, esőköpenyben (amit úgy visel, mint valami álruhát) kóborol a városban a párbaj előtt. Fölkeresi leendő áldozatának törzshelyét, az Arabs Szürkéhez címzett külvárosi kiskocsmát, ahol különös, érthetetlen falánkság tör ki rajta, s végigeszti az ismeretlen, lenézett új-

A művészetnek „mágikus erőt” tulajdonított, s optimális hatását a katarzissal azonosította, de a művészet-lélektani értelmezés feladatát és beállítottságát merőben másként gondolta el: tudományos, illetve racionális megközelítésmódként határozta meg. Mérei nem volt széplélek, sőt igen pragmatikusan közelített az életben és a tudományban fölmerülő problémákhoz. Határozott különbséget tett az esztétikai és pszichológiai értelmezés között: az első „a mű befogadásával, hatásával, megítélésével foglalkozik”, míg a második „a műben implikált lélektani mechanizmusokkal”.

ságíró feltételezett nyomorúságos étrendjét. Sőt, ételmaradékokat kér és ócska pálinkát iszik – mintegy gasztronómiai sikon züllve a társadalomnak ahhoz az alantas szintjéhez, melyen az újságíró áll. Végül olyan jól sikerül az ezredes önkéntes azonosulása, hogy a párbajban alulmarad a civillel szemben.

Milyen pszichológiai mechanizmus játszhatott bele abba – teszi fel a kérdést Mérei –, hogy a kiegyenlíthetetlennek látszó státuskülönbséget az élet és halál porondján sikerül megfordítani? Az ezredes ki akarja próbálni ellenfelének számára ismeretlen, márcsak ezért is vonzó életmódját, megvalósítani igyekszik elképzelt szokásait. Empátiával, utánzással, azonosítással néhány óra alatt megjárja a státuskülönbség útját: a kaszinói pincérhad osztrigás, rákos, pezsgós tálalásától az ingujjas csaposlegényig, a tíz ujjal szedegetett tőportyúig és retékig. Analógiaként Kafka „Átváltozás” című novellája kínálkozik, amelyben Gregor Samsa óriási féreggé változik, s újfajta létmódjában kifejezetten jól érzi magát. Korántsem ismeretlen jelenség az alantas élet örömei iránt érzett nosztalgia, a züllésvágy, amely mindkét műben fontos indítékként szerepel. (50) Krúdy elbeszélésében a leereszkedő azonosítási folyamat valójában egy szerepcsere kezdete. Az ezredes végül szivarra gyújt: ki akar lépni a szerepcsere révén szerzett játékos státusból. Ez nem sikerül, az „utolsó szivar” mintegy utolsó vacsorává emelkedik. A szerepcsere visszafordíthatatlannak mutatkozik. Homályban marad, hogy miért; mintha az átváltozás mese-szerű modellje érvényesülne. A meghökkenítő és talányos folyamat magyarázatára számos hipotézis állítható (például a „fertelmes éhség” úgy marja az ezredes gyomrát, mint egy ballada hőst a lelkiismeretfurdalás), miközben maga a folyamat a lehető legárnyaltabb lélektani pontossággal van megrajzolva.

A negyedik megközelítésmód, az értékorientációs (novella)elemzés feltár valamit azokból az értékekből, amelyekkel az író „a társadalmi tudatot szövi, s amelyekkel a társadalmi állásponthoz hozzájárul: amelyekkel erősíti vagy gyengíti az olvasó társadalmi álláspontját”. Az értékorientációs elemzés nem annyira pszichológiai, mint inkább szociálpszichológiai érdeklődést érvényesít; s már nem az író indítékait vagy emberismeretét kutatja, hanem az irodalmi műben rejlő értékszemponatok kimutatásával a társadalmi tudatot. Abból a közhelynek számító gondolatból indul ki, hogy az irodalom rögzíti a kor arculatát, az adott korban érvényes életmódot, szokásokat, véleményeket, még akkor is, ha ez nem tartozik az író célkitűzései közé, sőt kifejezetten ellenére van. A novellákban megjelenő értékek alapján megrajzolható egy-egy író, irodalmi fórum vagy irányzat értékszemlélete, illetve az idő függvényében az értékek társadalmi emelkedése és hanyatlása, sűrűsödése és ritkulása, az új értékek születése, differenciálódása. (51)

Mérei egy 1967-es *Örkény*-„egypercest” választ példának, a „Magyar Panteon”-t. (52) Az értelmezőnek adottságként kell figyelembe vennie s kiindulnia abból, hogy a szöveg groteszk, következésképp „fején állva [látatja] a világot, s negatívra kell fordítanunk azt, amit a novella pozitívként tartalmaz”. *Örkény* novellája egy különleges múzeumi kiállításra invitálja az olvasót. A vidéki iskolai lányosztály Pestre jön tanulmányi kirándulásra, megnézi az országzászlót is, főként múzeumokat látogat. A tanárnő könyörgésének eleget téve az egyik, különben zárva tartó múzeum portása „összekapar” egy kis kiállítást, meghozza saját életének tárgyaiból, ereklyéiből. A „Hubauer Sándor Emlékkiállítás” a lányok megtekinthetik tejfogát, nyolc hónapos kori fényképét, egykori játékait, apja első világháborús bajonettjét, anyja imakönyvét. A jószívű portás személyes kalauzsolása nyomán kiderül, hogy nagy tudományos gondolkodó volt (megfordult fejében a napenergia hasznosítása, óriási méretű sztaniolzacskókban tárolva), bátor békeharcos (egy alkalommal hangosan kimondta – szerencsére baráti társaságban –, hogy *Hitler* napjai meg vannak számlálva) és így tovább. Látható a kiállításon *Gagarin* őrnagy színes fényképe is, a találkozás *Gagarin* és *Hubauer* között sajnos nem jött létre, már nem tudni, kinek a hibájából. Kiderül, hogy egyetlen terve sem valósult meg, magányosan, meg nem értve öregedett meg „ebben az országban”, ahol „így múlik el egy emberi élet”.

Mérei elsőként a portás értékrendjét értelmezi. Hubauer Sándor a „magyar sors” mostoha körülményeit kárhoztatja azért, hogy nem jutott neki a képességeihez méltó hely a magyar glóbuszon. Egyértelműen negatív érték vezérli: az irreális önismeret. A reális önismeret megszerzése ellen hat a gyerekeket kísérő tanárnő értékrendje is: sablonokban gondolkodik, az életet úgy fogja fel, mint amiből mindig tanulságot lehet levonni. Külön értelmezést kap a novella zárlata, melyben az áll, hogy a lányok egy hét múlva dolgozatot írtak a budapesti kirándulásról, s a sok élmény közt megfellebbeztek a Hubauer Sándor Emlékiállításáról. „Az ifjúságot csak látványos dolgok lelkesítik – mondja az elbeszélő –, de nem baj. Majd egyszer. Majd húsz, harminc év múlva. [...] Akkor majd eszükbe jut Hubauer!” Mérei úgy látja, hogy a fiatalok reálisak, a tanári útmutatás ellenére fel tudják mérni a különbséget a Mátyás-templom és az emlékiállítás között. A felnőtt sztereotípek azonban félre fogják vezetni őket, „húsz-harminc év múlva ők is hubauernek lesznek, énközpontúnak fogják majd fel a valóságot, illetve elfogadják a hubauerizmust mint személyes és nemzeti önismeretet”. A vezető értékdimenzió, az irreális önismeret magába foglalja az eltorzult nemzeti önismeretet is (ezt emeli ki a novella címe).

A négy megközelítésben csak az a közös, hogy a vizsgálódás tárgya irodalmi, illetve irodalommal kapcsolatos, az érdeklődés és a módszer pedig lélektani. Az első esetben valószínűleg nem a mű, hanem a szerző személye a fontos; igaz, a mű összefüggéseiből következtet a rejtett indítékokra. A másik három megközelítés több joggal tekinthető az irodalompszichológia körébe tartozónak. Mindegyik a szereplők szándékainak és cselekedeteinek értelmezésére épít, s valamifajta célszerűséget, átfogó életelvet igyekszik kiolvasni-kimutatni, amely a – döntően elbeszélő – művek jelentésének releváns (olykor egyenesen meghatározó) eleme. A lélektani nézőpont csaknem mindig kiegészülhet más természetű nézőponttal; az értékorientációs elemzés esetében különösen nehéz eldönteni, hogy melyikre választható el egymástól a szociálpszichológiai és a szociológiai kompetencia.

Az értékorientációs novellaelemzés

Talán nem egészen önkényes az értékorientációs vizsgálat kiemelése, részletesebb bemutatása. A gyűjteményes kötetben viszonylag kevés szöveggel szerepel, holott (mint arról már írtam) Mérei Ferenc pályájának egyik szakaszában a legfontosabb tudományos feladatának tekintette e kutatást.

Az Irodalomtudományi Intézetben 1974-ben alakult kutatócsoport arra vállalkozott, hogy értékorientációs szövegelemzések segítségével földerítse a magyar széppróza legfontosabb szemléleti változásait 1945-től a kutatás időpontjáig. Elsőként Kenyeres Zoltán programtanulmánya fogalmazta meg a célokat s vezette be a vizsgálat néhány alapfogalmát (értékrend, értékalakzat, művek manifeszt és látens tartalma). (53) A kutatás eleve nem a művek esztétikai értékességére kívánt rákérdezni; a szövegek tematikus rétegében szereplő és a jelentéssel összefüggő értékeket akarta kimutatni: a megjelenő értékeket, nem a megjelenítés (esztétikai) értékét. A mintaválasztás további kritériuma volt, hogy a novella saját (történelmi) jelenéről szóljon (illetve legalább részben arról is), Magyarországon legyen publikálva, s hogy a minta egésze lehetőleg arányosan reprezentálja a különböző alkotói műhelyeket, irányzatokat, életműveket. Az elemzési eljárás és módszer részben induktív módon született: próbaelemzések sorozatában alakították ki és módosították a szempontokat és a kategóriákat.

Az első elemzéssorozat tapasztalatai alapján dolgozta ki Mérei Ferenc a módszertani útmutatót a második sorozat elemzői számára. (54) Ebben leszögezte: az értékorientációs elemzés szociálpszichológiai hozzáállást kíván. A felszólító jelleg Kurt Lewin által bevezetett fogalmára hivatkozott, arra, hogy a viselkedésnek belső indítékrendszere van, amely a helyzeti egyensúly felbomlásából fakad, és az így keletkező feszültség csökkentésére törekszik. A pszichikus mezőben hatásuk csak azoknak a dolgoknak van, amelyek

pozitív vagy negatív valenciát kapnak aszerint, hogy elősegítik vagy hátráltatják egy feszült helyzet (például éhség, akadályoztatás, kudarc) feloldását. (55) Ebből kiindulva határozta meg Mérei a kutatás értékfogalmát: „Pszichológiai és szociálpszichológiai értelemben az érték a dolgok (tárgyak, személyek, jelenségek, történések, aktusok stb.) olyan tulajdonított minősége, amely az adott társadalomban (illetve társadalmi rétegben, csoportban) pozitív többletet képvisel. Az érték szociálpszichológiai értelemben társas projekció, a viszonyítási csoportnak a minősítése.” (56) Az érték nem egyféleképpen létezik, hanem különféle változatokban jelenik meg, következésképp a vizsgálat nem „magányos” értékeket próbál azonosítani és kimutatni a novellák szövegében, hanem az értékek pozitív, negatív és ambivalens változatokból álló együttesét, az úgynevezett értékdimenziót, amely maga is kapcsolatban áll vagy kapcsolatba kerülhet más értékdimenziókkal, s együtt csoportot alkotnak. Az értékek művenként eltérő hierarchikus rendjét mint a művek értékalakzatát kell számba venni.

Az elemzés menetét Mérei a következőképpen jelölte ki. Az első lépés a novella „valóságsszintjének” megállapítása (amely lehet realista, szatirikus, nonszensz). A következő a szegmentálás, az epizódokra bontás, annak megfelelően, hogy a szövegben hol és mikor található fordulatok az értékelés módjában és (vagy) körülményeiben. Nemcsak a szereplők képviselhetnek értéket, hanem a színhely, az időpont, a cím vagy akár az események sorrendje is. Ezek megállapításával kezdődik a tulajdonképpeni értékorientációs elemzés: az értékek elhatárolása az indítékövezetben, az összefüggő értékek alapján az értékdimenziók megállapítása, végül az értékalakzat meghatározása. Az érték kategóriák kimutatását (azonosítását) segítő Mérei (az első elemzéssorozat eredményeit figyelembe véve) felsorolta és csoportokba rendezte a fontosabb értékeket. Ez volt a kutatásban használt első értékkatalógus; nyolc értékcsoporthoz különböztetett meg (vitális értékek, testi adottságok, világnézeti beállítottság, az életmód értékdimenziói, gazdasági értékek, személyiségvonások, társas-közösségi értékek, a munka). Mérei tisztában volt az értékazonosítás számos buktatójával. Figyelmeztetett rá, hogy az értékdimenziók nem egyenértékűek; a szereplők, sőt a művek egymástól élesen eltérő módon minősíthetik az értékfogalmakat (például a „szabadság” szó mást jelent *Szabó Pál* és mást *Cseres Tibor* novellájában); így hát az értékek meghatározása nem korlátozódhat megnevezésükre. (57) A második próbasorozat nyomán (melynek eredményeiről szemléletes képet ad a *‘Térkép, repedésekkel. A társadalmi értéktudat változásai novellaelemzések tükrében’* című kötet) (58) sok kritika érte Mérei javaslatait. Magam is vitáztam vele, mindenekelőtt az értékazonosítás nehézségeit tettem szóvá. Bár elfogadtam, hogy az irodalmi művek tartalom-elemzése kevésbé lehet egzakt, úgy találtam, a Mérei-féle útmutatóban sok a tisztázatlanság, s így túl nagy teret enged az elemzői önkénynek. Mérei Ferenc egyetértett legtöbb észrevételünkkel. Az értékkatalógus átalakult, s az elemzők lehetőséget kaptak arra, hogy ha új, ott nem található értékfajttal találkozhatnak, azt is fölvegyék a többi közé. Az önkényesség elkerülése érdekében az eljárás meglehetősen körülményes procedúrává vált. Minden novellát többen elemeztek, az elemzéseket más munkatársak össze-síttették, akik nemcsak az értékkimutásokat ellenőrizték (visszakeresve a szövegben), hanem az elemzések egyező és eltérő, illetve ellentmondó megállapításait is regisztrálták. A szignifikáns eltérések okait pótelelemzésekkel próbáltuk meg kideríteni. Az alapelemzések összesítése alapján készültek a korszak (egy-egy négyéves periódus) (59) értékszemléletét összegező tanulmányok. A kísérletezések és viták eredményeként készült el az az útmutató, (60) amely alapján megkezdődhetett a tömeges vizsgálat. Ezzel a kutatás első szakasza lezárult, a további munkában Mérei Ferenc már nem vett részt.

Sajnos e vizsgálatnak vagy inkább vizsgálatsorozatnak eredményeiből viszonylag kevés vált ismertté. (61) Így is számos fontos fejleményre elsőként hívtuk fel a figyelmet. Például arra, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – a hetvenes évek irodalmának értékszemlélete nagyobb fordulatot hozott, mint a hatvanas éveké. Igaz, az ötvenes években

csak elvéve fordult elő, hogy hatalom és erkölcs szembekerüljön egymással, az pedig egyáltalán nem, hogy e konfliktus kimenetele tragikus legyen, míg a hatvanas évek egyik kedvelt témája éppen hatalom és erkölcs tragikus ellentéte. De a számon kérő gesztus indítéka éppen az volt, hogy az írók ekkor is hittek abban: az egyéni és társadalmi boldogulás csak együtt lehetséges, az emberhez méltó élet megteremtéséhez előbb az intézményes feltételeket kell biztosítani. Voltaképp ennek elmulasztását kérték számon az ötvenes évek politikai vezetésén. Ám a hetvenes években már a korábbi kiindulás is kétségessé vált; egyre többen tagadták a boldogulás intézményes (állami) biztosításának lehetőségét. Ezzel függött össze a moralizáló-didaktikus hangnemet kiszorító ironikus-groteszk hangvétel látványos térnyerése is. (62)

Rezignált zárszó

Áttekintésem távolról sem teljes. De Mérei Ferenc művészet-lélektani munkásságának előzményeit, legfontosabb elveit és területeit talán sikerült bemutatnom. Mai horizontunkból visszatekintve teljesítményére, mindenekelőtt műelemzéseinek bámulatos elevensége és értelmező szenvedélye válthatja ki elismerésünket. Érdeklődésének tágassága, tájékozottságának lenyűgöző gazdagsága is egy letűnt nemzedék ma már csak irigyelhető adománya volt. Tagadhatatlan, hogy az a magától értetődő természetesség, amellyel a legbonyolultabb jelenségek magyarázatába is belevágott, annak tudatában vagy hitében, hogy az élet és a művészet kölcsönösen értelmezi-értelmezheti egymást, napjainkban meglehetősen merésznek tűnik, a kiinduló feltételezése pedig (pozitivistá) ábrándnak. A különböző területek közt húzódo határra ma gondosan vigyáznak, az illetékesség megvonása hovatovább fontosabbnak számít, mint a gondolatiság vagy az eredetiség. Nem hiszem, hogy korunk szelleme kedvezne Mérei tanár úrnak. Végére is ő elsősorban értelmezni akart, és csak másodsorban mérlegelte azt, hogy eleget tesz-e szakmai szabályoknak.

Jegyzet

(1) Az eredeti tanulmány rövidített változata.

(2) Vö. Bagdy Emőke: „Elmondani a világot, amelyben élek...”. Sorskérdések tudós válasza: Mérei Ferenc munkássága. In: Bagdy Emőke (1989, szerk.): *Mérei Ferenc. A pszichológiai labirintus. Fondorlatok és kerülő utak a lelki életben*. Pszichoteam, Budapest. 242. Lásd még Gerő Zsuzsa: Az együttes élmény kísérlettől az utalásos jelentéstöbbletig. In: Mérei Ferenc (1989): *Emlékkönyv születésének 80. évfordulója alkalmából*. [a továbbiakban: EK] Magyar Pszichológiai Társaság – Animula Egyesület, Budapest. 61–66.

(3) Mérei Ferenc (1998): *Lélektani napló*. [a továbbiakban: LN] Osiris Kiadó, Budapest. 22.

(4) Szabolcsi Miklós (1986): *Előszó*. In: Mérei Ferenc: „*Vett a fűvektől édes illatot*”. *Művészetpszichológia* [a továbbiakban: MP]. Szerk.: Forgács Péter, Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest., é.n. 3–4.

(5) Mérei Ferenc: Az implikált tudás az álomban. In: uő. LN, 340., 29., illetve 350., 90. jegyzet.

(6) Uo. 70., illetve 191. *A barlang* című Kafka-elbeszélést tartalmazó álomhoz a következő jegyzetet fűzi Mérei: „Kafkának nincs ilyen című munkája. Pedig lehetne!” Uo. 338. 16. jegyzet

(7) Mérei Ferenc (1970): Elkötelezettség és ambivalencia. Mészöly Miklós Saulusának lélektani implikációi. *Kritika*, 8. 1. 23–26. Mérei Ferenc: Azonosítás és szerepcsere az Arabs Szürkében. Implikált pszichológiai mechanizmusok az irodalmi műben. In: Hankiss Elemér (1970, szerk.): *A novellaelemzés új módszerei. A szege-di novellaelemző konferencia anyaga*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 11–18. Mérei Ferenc (1970): Nyomozás vagy azonosulás? Ritus, *Filmkultúra*, 6. 4. 29–37.

(8) Egyik összefoglaló tanulmányában egyenesen azt állítja, hogy a pszichológiai értelmezés az olyan művek esetében illetékes és eredményes, amelyeket „valamilyen pszichológiai átváltozás, átlényegülés jellemez”. Mérei Ferenc, Bevezetés az irodalompszichológiába. In: MP, 68. Mérei vonzalmát az alakváltoztatás és az átváltozás motívuma iránt kiemeli és értelmezi: Balassa Péter: Mérei Ferenc műelemzései, avagy a dramma giocoso. In: EK, 92–97.

(9) Az 1978. december 9-i keltezésű önéletrajza alapján. (Kéziratban).

(10) Lásd erről Szabolcsi Miklós, i. m. 5. és uő: Mérei Ferenc József Attila elemzései (szubjektív emlékezés). In: EK, 89–91.

(11) Mérei Ferenc: Bevezetés az irodalompszichológiába. In: MP, 53–70. Ezen kívül még Franz Kafkáról is tartott előadást a bölcsészkaron, szövegét lásd In: MP, 98–116. Nem kis elégtételt jelentett számára, hogy – a

hosszú, több évtizedes politikai-hatalmi tiltás után – végre előadhatott az egyetemen. Főkéllégiuma betegsége miatt szakadt meg.

(12) Szabolcsi Miklós: Előszó. In: *MP* 5.

(13) Mérei Ferenc (é. n. [1986]): „*Vett a füvektől édes illatot*”. *Művészpszichológia*. Szerk.: Forgács Péter. Műzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.

(14) Mérei Ferenc (1947): *Az együttes élmény*. Officina, Budapest.

(15) Mérei Ferenc, *LN*, 17–18. Kiemelések az eredetiben.

(16) Uo. 21.

(17) Erről már volt szó az előző fejezetben.

(18) Uo. 38.

(19) Uo. 41–43.

(20) Mérei Ferenc: Az élménygondolkodás. In: *LN*, 136. Mérei a holt-tengeri tekercek Habakkuk-kommentárjának példáján mutatja be (Dupont-Sommer értelmezését felhasználva), hogy amit jelképnek hiszünk, gyakran nem más, mint feledésbe merült utalás. Uo. 137.

(21) A korrespondencia (egybevigás, egybecsengés) jellegzetes szimbolista eljárás, az áttétel viszont rejtett utalás, a szóhangalattal való játék és a sűrítés mindkettőhöz köthető (érzelmi-hangulati érvényességet képvisel a tárgyi-logikai érvényességgel szemben), míg a látomás elsősorban az utalás eszköze – vö. uo. 58–60. A második kötetben fölmerül még az elliptikus (kihagyásos) alakzat is.

(22) Uo. 142.

(23) Uo. 140.

(24) Érdekes módon ezzel a *Lélektani napló* is számot vet. Az első kötet végén három utószó található, melyek közül a második radikális bírálóat a könyvről, a harmadik pedig kevésbé radikális válasz e bírálatra. A kritikus elfogadja ugyan az utalás jelenségét és fogalmát, de sokkal szélesebb körűnek gondolja: nemcsak a részlet képviselheti az egészet, hanem az egész is a részletet, a hasonló a hasonlót, a magasabb fogalomkör az alacsonyabbat és így tovább. „Az utalás tehát egyszerű asszociatív kapcsolat. A szerző átkeresztelte az asszociációt utalásra.” Létezik élményközösségen alapuló utalás, mint ahogy ismeretközösségen vagy ízlésközösségen alapuló is. Főként az irodalmi utalások lehetnek igen sokfélék. A kritikus szerint a szerzőnek le kellene mondania „a gyermeklélektani irodalomértelmezésről”. Válaszában Mérei elismeri, hogy az utalás egyik típusát, az átélésen alapuló utalást azonosította a fogalommal. De ez nem kérdőjelezi meg magának a problémának fennállását és fontosságát. Ha azt tette volna is, amit a hozzáértő kifogásol, tehát hogy a gyermeklélektanból visz át magyarázó elveket az irodalomelméletbe, jogosan járt volna el. Hiszen „a gyermeki éppen úgy forrása a szépek, mint a természeti. [...] Ami a gyermekire jellemző, az jellemző lehetne a szép sokféle művészi megvalósítására is.” Csakhogy nem ezt tette. „Nem vittük át a gyermeki utalás irodalomra, hanem az irodalomból merítettünk támpontot és inspirációt a gyermeklélektani magyarázathoz. Kalandunk csak annyi volt, hogy »Kalmár szellő járt a szomszéd mezőkön / S vett a füvektől édes illatot.« Ettől az illattól nem tudunk és nem akarunk szabadulni.” De ez a dacos kiállítás nem több önkompenzáló gesztusnál. Mérei gyakorlatilag arra a következtetésre jut, hogy le kell mondania az irodalmi utalások beépítéséről a rendszerbe. „Belátjuk azt, hogy az irodalmi anyag elemzésében – amint a hozzáértő mondta – túlmertünk az érvényesség határán.” Uo. 76–80.

(25) Mérei Ferenc: Bevezetés az irodalompszichológiába. In: *MP*, 67.

(26) Uo. 70.

(27) Mérei Ferenc: Szürrealizmus és mélylélektan. In: *MP*, 9–32.

(28) Mérei Ferenc: Bevezetés az irodalompszichológiába. i. m. 53.

(29) Uo. 54.

(30) Uo. 67. A kiemelés tőlem – V. A.

(31) Balassa Péter, i. m. In: *MP*, 92, 94.

(32) Az esszében maga Heidegger is szerepel mint legfőbb tekintély, vö. uo. 95.

(33) Mérei Ferenc: Bevezetés az irodalompszichológiába. i. m. 67.

(34) Uo.

(35) Uo. 68.

(36) A töredékben maradt *Bevezetés az irodalompszichológiába* mellett leginkább az *Irodalompszichológiai novellaelemzés* című kéziratos tanulmánya foglalja össze Mérei Ferenc művészet-lélektani krédóját.

(37) Mérei Ferenc: Bevezetés az irodalompszichológiába. i. m. 61.

(38) Mérei Ferenc: Nyomozás vagy azonosulás? Rítus. In: *MP*, 195–196, 199.

(39) Mérei Ferenc: Expresszivitás és lélektan. In: *MP*, 39, 44.

(40) Mérei Ferenc: Filmszemiotikai jelenségek pszichológiai elemzése. In: *MP*, 164–166. Frank Wedekind expresszionista drámája, *A tavasz ébredése* kapcsán is megemlíti Jacques Lacant, aki ismét elővette e művet és értelmezte. (Magáról az interpretációról nem esik szó.) Vö. Mérei Ferenc: Expresszivitás és lélektan. In: *MP*, 39.

(41) Mérei Ferenc: Bevezetés az irodalompszichológiába. i. m. 65., illetve Mérei Ferenc: Az értékorientációs elemzés néhány szociálpszichológiai premisszája. In: *MP*, 123–126.

(42) Jancsó Miklós *Égi bárány* című alkotását elemezve a film tematikáját és képrendszerét közvetlenül megfélelteti Kassák Lajos *Máglyák énekelnek* című prózaversével, illetve annak soraival. Vö. Mérei Ferenc: Szimbólumok – idézőjelben. Az Égi bárány jelentésrendszere. In: *MP*, 215–217.

(43) Mivel e szöveg egyelőre nincs publikálva, részletesebben ismertetem gondolatmenetét (természetesen lap-

számra való hivatkozás nélkül), s innen kiindulva próbálom áttekinteni Mérei irodalom-pszichológiai munkásságát.

(44) Freud, Sigmund: Eine Kindheitserinnerung aus Dichtung und Wahrheit. In: *Studienausgabe*, Bd. 10. Tudomásom szerint még nem fordították le magyarra.

(45) Lásd Goethe, Johann Wolfgang (1982): *Életemből. Költészet és valóság*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 11.

(46) E megközelítésmód elnevezése Eric Berne amerikai pszichológustól származik: Berne, Eric (1961): *Transactional Analysis on Psychotherapy*. Grove Press, New York. Azon az elképzelésen alapul, hogy az emberi viselkedés előnyökért folyó cselekvésekből tevődik össze, tehát olyan, mintha tranzakciók sorozata lenne, melyek során az ember a hiányokat, a gyengédségi deficitet akár kerülő úton is kiegyenlíteni, kompenzálni próbálja.

(47) Lásd Kassák Lajos (1983): *Egy ember élete*. Magvető Kiadó, Budapest. Első kötet, 176–180.

(48) Mérei részletesen ismerteti és elemzi a Kassák-önéletrajznak ezt az epizódját a *Deviancia és reményesség. Irodalom-szociálpszichológiai elemzés* című tanulmányában. In: *MP*, 73–78.

(49) Lásd In: Krúdy Gyula (1972): *Az ördög alszik*. Vál. Ferenczi László. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 275–303. A novellát Mérei Ferenc már korábban elemezte, vö. Azonosítás és szerepcserre az Arabs Szürkében. Implikált pszichológiai mechanizmusok az irodalmi műben. In: *MP*, 82–90.

(50) Részletesebben ír Mérei Ferenc az Átváltozásról a *Franz Kafka* című, töredékben maradt előadásszövegében. In: *MP*, 109–114.

(51) Mérei értékfogalmát és a vizsgálat módszerét a következő fejezetben ismertetem, ahol részletesebben kitérek az Irodalomtudományi Intézetben folytatott értékorientációs kutatásra.

(52) Lásd Örkény István (1984): *Egyperces novellák*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 280–284. Mérei Ferenc egyik első próbaelemzését az Irodalomtudományi Intézetben folyó kutatásban éppen erről az Örkény-szövegről írta, vö. In: *MP*, 160–162. A későbbiekben még lesz róla szó.

(53) Kenyeres Zoltán (1975): Irodalom és értékorientáció. Programvázlat. *Literatura*, 2. 88–93.

(54) Mérei Ferenc (1976): Módszertani útmutatás az értékorientációs novellaelemzés 2. sorozatához (1973–74-es művek) az első sorozat eredményeinek felhasználásával [a továbbiakban: Módszertani útmutatás]. *Literatura*, 3. 3–4. 186–199. Ugyanitt jelent meg Erdődy Edit hasonlóképp összegező tanulmánya, vö. Erdődy Edit, az *Értékek és eszmények a felszabadulás utáni magyar irodalomban* című témához készült próbaelemzésekről, uo. 200–216.

(55) Mérei Ferenc (1976): Módszertani útmutatás. *Literatura*, 3. 3–4. 191. Később részletesebben kifejtette az általa javasolt eljárás elméleti hátterét: Mérei Ferenc (1978): Az értékorientációs elemzés néhány pszichológiai premisszája. *Helikon*, 24. 3. 264–275, illetve In: *MP*, 117–144.

(56) Mérei Ferenc: Módszertani útmutatás. i.m. 188.

(57) I.m. 193.

(58) Erdődy Edit – Karafiáth Judit – Veres András (1982, szerk.): *Térkép, repedésekkel. A társadalmi értéktudat változásai novellaelemzések tükrében*. Művelődéskutató Intézet, Budapest. A második elemzősorozat készítésekor kapcsolódtam be a kutatásba.

(59) Mivel az elbeszélések évenkénti megoszlása nem egyenletes, célszerűnek látszott nagyobb, négyéves periódusokat választani önálló egységeknek, s hogy mindegyiket negyven novella képviselje. A négyéves szakaszokat nemcsak technikai megfontolások indokolták. A magyar politikatörténet nagyobb fordulatai többékevésbé éppen négyévenként (illetve nyolcévenként) következtek be. Évszámokkal jelölve: 1945, 1949, 1953, 1956–57, 1963–64, 1968, 1972–73. Emlékeztetőül: 1953: szovjet nyomásra Nagy Imre lesz miniszterelnök, aki reformpolitikát hirdet meg. 1956–57: forradalom és brutális elfojtása. 1963–64: a Kádár-kormány lezárja a megtorlást és a reformok útjára lép. 1968: új gazdasági mechanizmus bevezetése, amit a csehszlovákiai beavatkozás érvénytelenít. 1972–73: a reform ellenfeleinek átmeneti diadala.

(60) Kenyeres Zoltán és mások (1979): Irodalom és társadalmi érték. Bevezetés az értékorientációs novellaelemzés módszertanába. *Literatura*, 64. 421–453.

(61) Abbéli terveink, hogy kutatásunkról könyvet, illetve könyveket jelentessünk meg, rendre meghiúsultak.

(62) Az értékorientációs kutatásunk iránt érdeklődők figyelmébe ajánlok néhány további tanulmányt: Veres András (1983): Új törekvések a mai magyar irodalomszociológiában. *Valóság*, 26. 9. 79–92. Erdődy Edit (1983): Változatok egy Déry-novellára. *Literatura*, 10 3–4. 343–352. Veres András (1987): Társadalmi értékek az irodalomban. Egy értékcsociológiai vizsgálatról. In: Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Értékek és változások*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 2. kötet. 209–219. Erdődy Edit – Veres András (1988): Kétélyek és kényszerek szorításában. Ember- és életemény alakulása az 1945 és 1956 közötti novellairódmunkban. *Forrás*, 20. 2. 70–80. Veres András (1991): *Value Perception in Hungarian Prose, 1969–1980*. (A Research Project and Some Conclusions). In: *Values, networks and cultural reproduction in Hungary*. Budapest. 3. 93–106. Veres András: A központosított értékrend érvényesítésének kísérlete és kudarca a negyvenes–ötvenes években. Schulcz Katalin: A kiegyezéskeresés esélyei a hatvanas években. Varga László: A többértékűség bizonytalansága a hetvenes években. Mindhárom tanulmány In: Hegedűs Rita – Kőrösi Zoltán – Tarnói László (1994, szerk.) *Érték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban. Az 1992-es kolozsvári konferencia előadásai*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest.